

**HET MODERNE FEMINISME EN HET SOCIAAL
KAPITAAL VAN NEDERLAND (1)**

Jantine Oldersma

1. INLEIDING

In de Nederlandse media is aanvankelijk met weinig waardering gereageerd op het moderne feminisme. De beweging zou zich ten onrechte tegen 'mannen' keren, slechts steun krijgen van 'onvrouwelijke' vrouwen en naast enige gerechtvaardigde eisen, die door de media liefst onder de minder radicaal geachte noemer 'emancipatie' werden gebracht, vooral ongerechtvaardigde eisen stellen (Van Zoonen, 1991: 245). Toch was de beweging zeer invloedrijk. Meningeën verschillen echter, zowel over de mate van die invloed, als over de wenselijkheid daarvan. De individualisering die de Nederlandse samenleving in de jaren tachtig en negentig kenmerkt, vertoont een duidelijke samenhang met de veranderende positie van vrouwen. Deze individualisering wordt door veel commentatoren negatief beoordeeld: de samenleving zou er door verzakelijken, zorg voor anderen zou steeds meer een product worden dat op de markt of via de overheid geleverd wordt en steeds minder een blijk zijn van wederzijdse liefde (Bussemaker, 1993).

In de media wordt het 'tweeverdienersgezin' (of accurater, het andehalfverdienersgezin), dat langzamerhand de meerderheid gaat vormen in Nederland, veelvuldig verantwoordelijk gesteld voor de drukte van het moderne leven en de daarmee gepaard gaande stress en burn-out. Ook de steeds maar uitdijende files op de Nederlandse wegen worden deels veroorzaakt door de toenemende participatie van vrouwen aan de betaalde arbeid. Daar staat tegenover dat de actieve rol die vrouwen in de Nederlandse economie, vooral in de jaren negentig, zijn gaan spelen ook positieve effecten heeft gehad. Om te beginnen is daardoor een bijdrage geleverd aan het stoppen van de neergang van de Nederlandse verzorgingsstaat, die in de jaren zeventig en tachtig dreigde te bezwijken onder toenemende claims op uitkeringen en een te gering aantal actieve premiebetalers (WRR, 1990). Recentelijk wordt ook de stijging van de

prijzen van woningen en de belangstelling van veel Nederlanders voor grotere en luxere woningen toegeschreven aan de toegenomen welvaart vanwege het 'tweede' inkomen van vrouwen in het gezin (De Hen, 1999).

Een pessimist zou kunnen stellen dat de Nederlandse samenleving door de huisvrouw en moeder in te ruilen voor de carrièrevrouw weliswaar rijker, maar ook eenzaam en affectief verwaarloosd is geworden. De Nederlandse kapitaalrekeningen groeien aan, zo zou deze zwartkijker zeggen, maar het sociaal kapitaal in de samenleving is onder invloed van het feminisme drastisch ingekrompen. Daarmee zijn we op het onderwerp van deze bundel: sociaal kapitaal. In dit artikel wil ik exploreren in hoeverre het moderne feminisme in Nederland heeft bijgedragen, dan wel afbreuk heeft gedaan aan het sociaal kapitaal van de Nederlandse samenleving.

In zijn studie *'Making Democracy Work, Civic Traditions in Modern Italy'* (1993) noemt Robert Putnam twee belangrijke onderdelen van sociaal kapitaal: sociale netwerken en normen die de verplichting tot wederzijds vertrouwen en hulp ondersteunen. De heilzame werking van netwerken wordt voornamelijk verwacht van seculiere netwerken die niet zijn gevormd langs verwantschapslijnen. Het (relatieve) egoïsme en wederzijdse wantrouwen van de burgers van Zuid-Italië wordt door Putnam toegeschreven aan het feit dat het sociale leven daar volledig verloopt via verwantennetwerken en via de katholieke kerk. In Noord-Italië is een veel langere traditie van samenwerking binnen 'civiele' organisaties als zangverenigingen, bridgeclubs etc. Samenwerking in de 'civil society' genereert vertrouwen in anderen dan familieleden en dwingt deelnemers om sociale vaardigheden op te doen die ook te pas komen op andere terreinen des levens, zoals de politiek. Van Deth (1997) merkt terecht op, dat dit niet voor alle organisaties in de civiele maatschappij kan gelden: terroristische organisaties vormen doorgaans wel een hecht netwerk, maar leveren juist een negatieve bijdrage aan het wederzijds vertrouwen van burgers. De negatieve effecten van de aangehangen normen, kunnen de (mogelijke) positieve effecten van het samenwerken teniet doen.

In dit artikel ga ik in op beide aspecten van het moderne feminisme in Nederland:

- * Hoe was en is 'de beweging' georganiseerd en wat kunnen we aan de hand van die organisatiewijze zeggen over de kans dat zij het sociaal kapitaal in Nederland heeft versterkt, dan wel verzwakt?
- * Welke normen stond zij voor en in welke mate en in welke zin hebben deze normen bijgedragen dan wel afbreuk gedaan aan het sociaal kapitaal?

Van Deth werkt in de inleiding van de door hem geredigeerde bundel *'Private Groups and Public Life'* echter een ander belangrijk aspect aan de 'civil society' uit. Maatschappelijke organisaties functioneren niet alleen als leerschool voor politiek handelen, ze kunnen ook dienen als 'doorgeefluik' van politieke wensen en verlangens naar representatieve organen en als 'opstap' voor een politieke carrière. In de laatste paragraaf van dit artikel wil ik ingaan op de mate waarin vrouwenorganisaties in het Nederlandse democratische bestel functioneren als stimulans voor politieke en maatschappelijke activiteiten van vrouwen.

2. DE BEWEGING

Hoewel onvrede met man-vrouwverhoudingen al in menige Nederlandse vrouwenboezem woelde in de jaren vijftig, kan pas weer van een georganiseerde oppositionele beweging worden gesproken aan het eind van de jaren zestig. In 1967 publiceerde De Gids een artikel van Joke Smit 'Het onbehagen bij de vrouw', dat zoveel bijval oogstte, dat zij en haar vriendin Hedy D'Ancona in 1968 de actiegroep 'Man-Vrouw-Maatschappij' (MVM) oprichtten. De rivaliserende groep 'Dolle Mina', gespecialiseerd in directe en zeer mediagenieke acties, kende een hoogtepunt rond 1970, maar viel al snel daarna uiteen. MVM had goede connecties met de sociaal-democraten en kon diens gevolg een cruciale rol spelen bij het zetten van de eerste stappen op weg naar een emancipatiebeleid van de centrale overheid, in 1975 (Outshoorn en Swiebel, 1998). Dolle Mina worstelde met de relatie tussen feminisme en marxisme en bij haar langzame uiteenvallen in de loop van de jaren zeventig, vormden sommige leden de kern van de nieuw opkomende 'praatgroepen', anderen vormden het politieke actieplatform 'Wij vrouwen eisen', dat er in slaagde begin jaren tachtig een geliberaliseerde abortuswetgeving af te dwingen. MVM kende vrouwelijke en mannelijke leden; Dolle Mina keerde zich gaandeweg tegen haar mannelijke supporters die drammerigheid en monopolisering van de marxistische theorie werd verweten (Van den Berg, 1997). De praatgroepen, groepjes van een beperkt aantal vrouwen die zich gingen bezig houden met de vraag, hoe de leus 'het persoonlijke is politiek' zich in hun eigen leven openbaarde, werden gewoonlijk mannen. 'Wij vrouwen eisen' sloot coalities met iedereen die daarvoor in aanmerking kwam, zonder aanzien van sekse of politieke kleur.

Toen MVM zichzelf in 1988 ophief, was ook de laatste organisatie die gekarakteriseerd zou kunnen worden als een centrale organisatie van de beweging ter ziele. Klandermans (1997) noemt de vrouwenbeweging dan ook het schoolvoorbeeld van een beweging van 'loosely coupled networks'; er is geen centrale organisatie, geen hechte verbindingslijnen, geen coördinatie (cfr. Ryan, 1992: 159). In de verslagen van een tweetal conferenties over vrouwen en politieke macht – begin jaren tachtig – wordt duidelijk hoe het komt dat feministen zo weinig hechte organisaties hebben gevormd (Bleich et al., 1982; Dorsman et al., 1983). Veel van de ontstane groepen zijn, wat hun politiek en organisatorisch gedachtegoed aangaat, erfgenamen van de provobeweging. Zij zien weinig in formele politiek, zijn meestal voorstanders van 'directe actie' of van het eigenhandig verhelpen van misstanden en, liever dan zich met 'de maatschappij' te bemoeien, vormen ze aanzetten tot een 'eigen', 'alternatieve' maatschappij (Outshoorn, 1991).

Op deze twee conferenties is echter ook het begin van een andere beweging zichtbaar: de radicale kritiek op sekseverhoudingen heeft weerklank gevonden bij een ander type vrouwenorganisaties, die wel een hechte organisatiestructuur kennen. Bij de in de nasleep van het eind negentiende-eeuwse feminisme ontstane massa-organisaties, zoals de Vereniging van Huisvrouwen, de Bond van Plattelandsvrouwen, en de vrouwenorganisaties binnen vakbonden en politieke partijen, komt een bezinningsproces

op gang, dat resulteert in een langzame wijziging van hun positie en hun wijze van optreden. Van voornamelijk timide en intern gerichte organisaties gaan – om te beginnen de toppen van – deze organisaties zich opwerpen als pleitbezorgers van de modernisering van de sekseverhoudingen. Als eerste teken van die positiewijziging van de 'traditionele' vrouwenorganisaties wordt in 1982 het 'Breed platform voor economische zelfstandigheid' opgericht waarin vrijwel alle grote vrouwenorganisaties zijn verenigd. Het 'Breed platform' zal zich sterk maken voor het opruimen van discriminatoire praktijken tegen vrouwen op de arbeidsmarkt en in de regelingen van de verzorgingsstaat. Vooral de bevoorrechte positie van de 'kostwinner' is haar een doorn in het oog (De Jong en Sjerps, 1987). Zij fuseert in 1993 met de 'Associatie voor herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid' tot de 'Vrouwenalliantie'. In de tweede helft van de jaren tachtig komt een samenwerkingsverband tot stand van politieke vrouwenorganisaties rond de 'Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap', een directe nazaat van de in 1894 opgerichte 'Vereniging voor Vrouwenkiesrecht'. Deze coalitie maakt zich met succes sterk voor de leus 'Meer vrouwen in de politiek' (Oldersma, 1998). Daarnaast is er nog de 'Nederlandse Vrouwenraad', die de koepel vormt van een groot aantal 'traditionele' en 'nieuwe' vrouwengroepen en de 'Christelijke Vrouwenbond', die christelijke vrouwenorganisaties verenigt.

Zo slaan de nazaten van het negentiende eeuwse en de aanhangers van het twintigste eeuwse feminisme langzaam de handen ineen. Toch blijft het feminisme als georganiseerde activiteit voor een groot deel ongrijpbaar. Naast de organisaties die zich opwerpen als belangenbehartigers van het oude en nieuwe feminisme is er een onbekend aantal informele of semi-informele netwerken actief, binnen bedrijven, in organisaties met een ander doel, binnen beroepsgroepen en, simpelweg, in het verlengde van de praatgroepen als netwerken van gelijkgestemde vrouwen. Er is een uitgebreid netwerk ontstaan van op (zelf)hulpverlening gerichte groepen, die voor een groot deel binnen de termen van de overheidssubsidies zijn gekomen. De in de jaren zeventig opgerichte vrouwencafés, -boekhandels en -tijdschriften zijn in de jaren negentig voor een deel ter ziele, maar het feministisch maandblad 'Opzij' is met een lezersbestand van rond de 70 000 intussen een van de grotere opiniebladen in Nederland en dankzij haar koopkrachtig publiek geliefd bij reclamemakers.

Met behulp van de koepels was het mogelijk te schatten dat midden jaren negentig ongeveer 1 miljoen van de 7,5 miljoen Nederlandse vrouwen lid waren van een vrouwenorganisatie (Oldersma, 1996). De reikwijdte van de informele netwerken is echter niet te achterhalen. Briët et al. (1985), die in 1982 in Delft onderzoek deden naar de steun voor de vrouwenbeweging, laten zien dat lidmaatschap van een organisatie niet samen valt met zich betrokken voelen bij 'de beweging'. Zij vonden dat 55% van de Delftse vrouwen positief stonden tegenover het feminisme: 15% voelde zich betrokken bij de beweging, 40% sympathiseerde er mee, maar slechts 7% was lid van een organisatie (Briët et al., 1985: 212). Minstens 25% van de Nederlandse gemeenten had in 1982 een of meer vormen van vrouwenbewegingsactiviteit in haar gelederen, volgens Klandermans (1997: 118). Het onderzoek naar 'de vrouwenbeweging' blijft veelal incompleet, omdat het of is gericht op het moderne feminisme, of op de traditionele massaorganisaties. Een appreciatie van de mate waarin allianties daartus-

sen worden gevormd ontbreekt meestal (cfr. echter Hooghe, 1994). Henriët van Rossum, onderzoeker van de moderne vrouwenbeweging sluit de traditionele groepen bij voorbaat uit, aangezien die, volgens haar, niet tot 'de beweging' behoren (Van Rossum, 1992). Het SCP documenteert slechts organisaties die 50.000 of meer leden hebben en beperkt haar inventarisatie daardoor noodzakelijkerwijze tot de grote 'traditionele' vrouwenorganisaties (Oldersma, 1996: 98; SCP, 1998: 757). In het 'Sociaal en Cultureel Rapport 1998' wordt gesteld dat het aantal leden van de vrouwenorganisaties sinds 1980 is gedaald met een kwart; het percentage burgers van 18 jaar en ouder dat zegt lid te zijn van een vrouwenorganisatie is echter in dezelfde periode van 7% tot 11% gestegen. Dit kan, zoals in het rapport gesteld wordt, het gevolg zijn van veranderingen in de vraagstelling; het kan echter ook wijzen op een verschuiving van de activiteiten van vrouwen, van massa-organisaties naar de moeilijker te documenteren netwerken.

In 1998 werd herdacht dat 100 jaar geleden in Den Haag de eerste grote manifestatie van feministische vrouwen plaats vond, de 'Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid'. Bij deze gelegenheid gaven veel groepen die zich op welke manier dan ook beschouwen als erfgenamen van het negentiende eeuwse feminisme *acte de presence* door middel van manifestaties, tentoonstellingen, publicaties, etc. De Nederlandse Vrouwen Raad, zelf een overkoepeling van 54 vrouwenorganisaties, hield een manifestatie in de RAI in Amsterdam waar 67 vrouwenorganisaties of -netwerken aanwezig waren, waaronder 20 op politieke belangenbehartiging gerichte organisaties en 20 netwerken op het gebied van studie, beroep, of ondernemerschap van vrouwen. Er waren 8 religieuze vrouwenorganisaties aanwezig, waaronder bijvoorbeeld de 'Stichting Samenwerkende Nederlandse Vrouwelijke Religieuzen', die zich bezig houdt met belangenbehartiging van vrouwelijke religieuzen (NVR, 1998). In een inventarisatie van vrouwennetwerken van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging in Amsterdam zijn deels dezelfde, deels andere netwerken te vinden. Deze inventarisatie telt 58 netwerken: 26 netwerken op het gebied van studie, beroep en bedrijf, 7 politieke en 7 die zijn gericht op wederzijdse steun bij ziekte of andere tegenslag. Alleen op het gebied van vrouwen en techniek blijken, volgens een andere inventarisatie, al 40 netwerken te zijn. Daarbij moet echter wel worden opgemerkt dat het vaak om een beperkt aantal leden zal gaan. In een publicatie van het Adviesbureau Vrouwen en Techniek, 'Mannen zijn gewoonweg anders', wordt uit de doeken gedaan aan welke behoeften een vrouwennetwerk anno 1998 tegemoet komt. 'Gezelligheid' blijkt de belangrijkste behoefte; "lekker ongegeneerd zeuren over die kerels lucht op" luidt een citaat van een respondent. Ook loopbaanondersteuning en advies en beleidsbeïnvloeding zijn echter gewenst (Adviesbureau Vrouwen en Techniek, 1994: 25-26). Opvallend is ook de aanwezigheid van vele websites, gericht op informatieverschaffing en het leggen van contacten tussen vrouwen.

Hoewel exacte informatie over de omvang van de formele en informele activiteiten, die onder de noemer 'vrouwenbeweging' zijn onder te brengen ontbreekt, is duidelijk dat het moderne feminisme interacties tussen vrouwen van zeer diverse pluimage stevig heeft gestimuleerd. In die zin zou Putnam reden hebben tevreden te zijn. De vorming van deze feministische netwerken beperkte zich echter vrijwel geheel tot vrouwen. De vrouwenbeweging zal ongetwijfeld hebben bijgedragen aan de vorming

van wederzijds vertrouwen en hulpbereidheid onder vrouwen, zo zouden we op grond hiervan kunnen veronderstellen, maar nauwelijks aan het genereren van vertrouwen tussen de seksen. De 'loosely coupled networks' van de vrouwenbeweging zullen in de eerste plaats het sociaal kapitaal onder vrouwen in de Nederlandse samenleving vermeerderen. In de volgende paragraaf zal ik het gedachtegoed van de Nederlandse vrouwenbeweging nader onder de loep nemen, in de hoop daarin meer aanwijzingen te vinden over bijdragen van de beweging aan het sociaal kapitaal in de Nederlandse samenleving.

3. DE NORMEN BINNEN DE BEWEGING

De 'grand old lady' van de Nederlandse populaire cultuur, Annie M.G. Schmidt, zette in 1954 in een reeks columns in dagblad Het Parool zo ongeveer het volledige actieprogramma van de toen nog in de nevelen der toekomst verborgen moderne feministische beweging neer, in reactie op medecolumnist Henri Knap (Schmidt en Knap, 1962). Waarom worden vrouwen aan het huishouden gekluisterd, wordt het openbare leven ze ontzegd, worden ze behandeld als stoute kinderen die voor hun beurt praten als ze iets over politiek opmerken? Dat komt, volgens Annie M.G. Schmidt, omdat mannen zich eeuwenlang hebben getraind om alles wat ze doen belangrijk te laten lijken:

"De Romeinse kindertjes hoorden al: "Ssst, vader moet discusswerpen." De Batavierkindertjes hoorden: Ssst, vader moet dobbelen." (...) 'En hetzelfde in andere landen: "Vader moet opium roken! Vader moet stieren vechten, vader moet boule spelen!".' Vele mannen presteren het zelfs om hun kroegzitten tot zo'n onaantastbaarheid te verheffen." (Schmidt & Knap 1962, 22-23)

Ook de godsdiensten, waarin onveranderlijk de 'onderdanige en zichzelf wegcijferende vrouw' heilig wordt verklaard, zijn volgens haar door en voor mannen ontworpen. Maar Annie M.G. Schmidt stelt evenzeer de vrouwen verantwoordelijk voor hun deplorabele positie: 'sufferds' als ze zijn laten ze zich ook schuldgevoelens aanmeten en nemen ze genoegen met een minderwaardige plaats in de hiërarchie.

De vrouwenbeweging in Nederland heeft, net als die in andere landen, lang geworsteld met de vraag hoe het komt dat de positie van de vrouw is zoals zij is, en wie of wat daaraan schuld heeft. Feministische filosofen onderscheiden meestal drie hoofdstromingen. Liberaal feministen zien de maatschappelijke achterstand van vrouwen vergeleken met mannen als het probleem en vertonen weinig neiging de liberaal democratische maatschappelijke ordening te problematiseren. Socialistische feministen zien het probleem van vrouwen als voortkomend uit zowel de kapitalistische ordening als de systematische discriminatie van vrouwen, maar slagen er niet in op een bevredigende manier uit te leggen hoe beide bronnen van ongelijkheid samenhangen. Ra-

dicaal feministen zien 'de man' en zijn al dan niet aangeboren neiging tot dominantie als het probleem (Elshtain, 1981; Grant, 1993).

In het essay van Joke Smit "*Het onbehagen bij de vrouw*" (1967) wordt ook met spijt geconstateerd dat vrouwen zich gemakkelijk lijken aan te passen aan de verwachtingen van hun omgeving en zich laten welgevallen dat hun wereld na het huwelijk inkrimpt tot keuken en kinderen. Mannen profiteren daarvan, maar Joke Smit stelt ook met nadruk dat niet alle mannen over een kam geschoren moeten worden: "Gelukkig zijn er nog verlichte mannen in Nederland, om precies te zijn vijftien procent. Het lijkt mij dat vrouwen bij het ombuigen van de publieke opinie hun hulp niet kunnen missen" (Smit, 1978: 28).

Zij geeft echter ook een analyse van de regelgeving en het gebrek aan voorzieningen waardoor Nederlandse vrouwen worden ontmoedigd om zich op de arbeidsmarkt te begeven. De conclusie van Joke Smit is dan ook een politieke: vrouwen zouden zich politiek moeten manifesteren om betere condities af te dwingen. De vraag welke analyse van het vrouwenvraagstuk de juiste is, hield alle feministische groepen in de jaren zeventig bezig. Dolle Mina had het vooral moeilijk met de vraag of het sekseonderscheid een zelfstandige verklarende factor genoemd kon worden, of dat dit slechts een verschil was dat werd uitvergroot en tot uitbuitingsverhouding gemaakt, door de werking van het kapitalisme. Zij verloor veel leden aan de 'praatgroepen', die begin jaren zeventig opkwamen en zich onder de leus 'het persoonlijke is politiek' geheel gingen richten op de analyse van de interactie tussen algemeen maatschappelijke ontwikkelingen en de persoonlijke frustraties van de deelnemers (Meijer, 1996).

In het Nederlandse emancipatiebeleid werd 'het vrouwenvraagstuk' eind jaren zeventig voornamelijk gedefinieerd als een probleem van vrouwen. Zij zouden een inhaalbeweging moeten maken om hun maatschappelijke positie te verbeteren en daartoe zou de overheid stimulerend moeten optreden; zij zou mentaliteitsverandering moeten bevorderen en moeten bijdragen aan een opwaardering van vrouwelijk geachte eigenschappen. Begin jaren tachtig kwam onder invloed van de opkomende academische 'vrouwenstudies', die een amalgaam aan voor die tijd nieuwe noties uit de Angelsaksische en de Franse beschouwende literatuur importeerde, een nieuwe zienswijze op over de vraag hoe tegen 'het vrouwenvraagstuk' aangekeken moest worden. In de beleidsnota, die de grondslag legde voor het beleid in de jaren tachtig en negentig, werd het vraagstuk gedefinieerd in een aangepaste versie van de structuralistisch-marxistische analyse: de 'structureel ongelijke machtsverhouding' tussen mannen en vrouwen wordt veroorzaakt en in stand gehouden door de 'arbeidsdeling naar sekse' en de 'organisatie van seksualiteit in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid'. Deze mechanismen hebben hun werking in alle maatschappelijke instituties, waarin dientengevolge de ongelijke machtsverhoudingen steeds weer worden gereproduceerd (Van der A en d'Ancona, 1982; Beleidsplan Emancipatie, 1985).

Niet de achterlijkheid van 'de vrouw', de neiging tot dominant gedrag van 'de man', of de verwerpelijkheid van 'het kapitalisme' op zich kregen dus de schuld, als wel 'de maatschappij'. Doordat ze de schuldvraag naar abstracte structuren en instituties verschoof, bood deze analyse een goede basis voor de nodige politieke samenwerking met mannen, die immers nog een overweldigende meerderheid vormden in alle poli-

tieke gremia, en de meeste politieke partijen konden zich er dan ook wel in vinden. De 'Beleidsnota Emancipatie' werd voorbereid door een sociaal-democratische staatssecretaris, Hedy D'Ancona, maar in 1985 ondertekend door liberale staatssecretaris, Kappeyne van de Coppello, en onder andere gloedvol verdedigd in de 'Uitgebreide Commissie voor Emancipatiezaken' van de Tweede Kamer door een man van christen democratische huize, Jan de Koning. In antwoord op kritiek vanuit een van de kleine christelijke partijen, dat het socialistisch-feminisme 'de vrouw' ... '(ge)degradeer(d)t) tot een wezen dat pas in betaalde arbeid kan bestaan', sprak hij gloedvol over de liefde als centrale waarde in het huwelijk, die beter tot zijn recht zou komen als mensen niet meer om economische redenen bij elkaar zouden hoeven te blijven. Daarom was economische zelfstandigheid volgens De Koning dan ook terecht een belangrijk doel van het nieuwe emancipatiebeleid (UCV 45, 3 februari 1986: 43-45). Het nadeel van deze omvattende analyse was, dat zij de verantwoordelijken voor het emancipatiebeleid opzadelde met de taak, met behulp van een zeer beperkt aantal ambtenaren, zo ongeveer het hele overheidsbeleid te veranderen. Dit bleek een grote opgave (Prins, 1989).

4. INTERNATIONAAL ONDERZOEK

De vrouwenbeweging organiseerde dus voornamelijk vrouwen en in veel gezelschappen waren mannen niet welkom. Begin jaren tachtig werd bijvoorbeeld in vrouwenstudieskringen nog gediscussieerd over de vraag of mannen konden worden toegelaten in groepen van vrouwelijke studenten. Toch bood de in de loop van de jaren tachtig dominant geworden probleemdefinitie ruimte om mannen te benaderen als medestanders. Zagen mannen en vrouwen zich echter ook als partners in de strijd voor een modernisering van sekseverhoudingen? Het opinieonderzoek met betrekking tot feminisme, dat in Nederland onder andere door het Sociaal Cultureel Planbureau wordt uitgevoerd, sluit goed aan bij het onderzoek naar 'gender consciousness', dat vooral in de Verenigde Staten een bescheiden vlucht heeft genomen. Klein (1987) documenteerde de toename van steun voor de vrouwenbeweging, vooral onder jonge, alleenstaande en zwarte vrouwen, in de loop van de jaren zeventig en tachtig in de Verenigde Staten. In Europa blijkt in 1983 nog aardig wat steun te bestaan voor het beperken van het vrouwelijke bestaan tot het huisvrouwchap, maar onder de jonge vrouwen (15-24jaar) is een kleine meerderheid en onder de jonge mannen een substantiële minderheid voorstander van gelijkheid (Klein, 1987: 34). Klein merkt op dat Europeanen in grote meerderheid de doeleinden van het feminisme in abstracto ondersteunen, maar slechts in zeer beperkte mate voorstanders zijn van een onafhankelijke vrouwenbeweging.

Rinehart (1992) deed een omvattende studie naar steun voor verschillende dimensies van feminisme onder verschillende segmenten van de bevolking van de Verenigde Staten. Zij laat zien dat 'gender consciousness' kan worden opgevat als een begrip waarin issues die te maken hebben met de arbeidsmarkt, met 'empowerment' of poli-

tieke vertegenwoordiging van vrouwen en steun voor de feministische beweging samenhangen. Zij gebruikt gegevens die tussen 1972 en 1988 werden verzameld. Wilcox (1991) gebruikte gegevens van de Euro-barometer uit 1983 om de mate van steun onder vrouwen aan het feminisme in verschillende Europese landen te vergelijken. Daaruit bleek dat in dat jaar ongeveer de helft van de Europese vrouwen in meer of minder sterke mate feministische ideeën ondersteunden. Er waren echter wel opmerkelijke verschillen tussen de landen: zo kende Ierland een relatief groot percentage vrouwen dat het feministische gedachtegoed steunde (30% 'strong feminist', 6% 'feminist'), echter evenzeer een relatief groot percentage dat zich een fel tegenstander toonde (39%) (Wilcox 1991: 529). In de andere landen was de verdeling gelijkmatiger; tellen we de percentages 'feminists' en 'strong feminists' op, dan zijn Frankrijk en Italië koplopers met 49%, gevolgd door België en Denemarken met respectievelijk 47% en 42%. Nederland (40%), Ierland (36%) en Duitsland (36%) vormden de middenmoot, terwijl het Verenigd Koninkrijk (26%) als hekkensluiter fungeerde.

Wilcox laat echter ook zien dat genderbewustzijn bestaat uit meerdere dimensies: hij onderscheidt gelijkheid in arbeidssituaties, een betere vertegenwoordiging van vrouwen in politieke functies, gelijke verdeling van taken binnenshuis en radicale maatschappijhervorming. De verschillende dimensies vinden niet in ieder land evenveel steun en Wilcox oppert de plausibele suggestie, dat dit samen zou kunnen hangen met de uitgangssituatie in de verschillende landen. Radicale maatschappijhervorming en gelijke verdeling van taken binnenshuis ondervinden minder steun van Europese vrouwen, dan de andere dimensies. In navolging van Conover (1988) laat hij zien dat er een lichte correlatie bestaat tussen feminisme en politieke issues die van doen hebben met vrede en met steun voor zwakkere groepen in de maatschappij.

Togebly (1995) onderzocht opinies op het gebied van feminisme onder Deense mannen en vrouwen in twee steekproeven, uit 1979 en 1988. Ook zij onderscheidde verschillende dimensies: gelijke verdeling van arbeid en zorg, politieke vertegenwoordiging van vrouwen, steun voor emancipatiebeleid en voor de vrouwenbeweging. Zij toont aan dat de steun voor gelijke verdeling van arbeid en zorg en voor een betere politieke vertegenwoordiging van vrouwen ongeveer gelijk is gebleven in die periode, of iets is gestegen door de toenemende steun van vrouwen met een lagere opleiding. De steun voor feministische politieke issues was echter teruggelopen. Deze tendens is in Denemarken niet hetzelfde voor mannen en vrouwen; vrouwen waren in de jaren zeventig meer geporteerd voor feministische issues dan mannen, in de jaren tachtig waren ze elkaar dichter genaderd. Hierop was een uitzondering, namelijk het issue van politieke vertegenwoordiging. Op dat gebied waren vrouwen radicaler geworden, mannen niet. Togebly concludeert: "*Feminist attitudes became less well structured, more socially and politically dispersed, and had less influence on political behaviour. The only, but important, exception is that feminist attitudes (especially concerning role-sharing) remain at the same high level as before*" (Togebly, 1995: 65). Feminisme in Denemarken is in haar visie niet weg, maar wel gedepolitiseerd.

5. ONDERZOEK IN NEDERLAND

In Nederland heeft het Sociaal Cultureel Planbureau gedurende langere tijd bijgehouden in hoeverre het feminisme op steun onder de bevolking kon rekenen. Daardoor is het mogelijk een beeld te schetsen van de ontwikkeling van de steun aan feministische issues over een aantal jaren. Net als de gegevens die Lise Togeby gebruikte, zijn de opinieonderzoeken die het Sociaal Cultureel Planbureau verzamelde gehouden onder zowel vrouwen als mannen. Daardoor is het mogelijk te laten zien in hoeverre er op verschillende gebieden *gender gaps* zijn opgetreden, of verdwenen.

In tabel 1 zijn een aantal reeksen met betrekking tot steun aan wat we de kernwaarden van het feminisme zouden kunnen noemen bijeen gezet: gelijke verdeling van arbeid en zorg en politieke vertegenwoordiging van vrouwen.

Tabel 1. Meningen over kernwaarden van het femisme

	1975	1980	1981	1983	1985	1991	1994	1995	1997
Percentage respondenten (17-74jaar) dat het eens is met volgende stellingen									
Man en vrouw moeten betaald werk gelijklijk onder elkaar verdelen 1)	vrouwen		58%		58%	64%	61%	59%	64%
	mannen		55%		55%	58%	59%	53%	59%
Man en vrouw moeten huishoudelijk werk gelijklijk onder elkaar verdelen 1)	vrouwen		61%		64%	77%	69%	69%	80%
	mannen		61%		63%	67%	72%	68%	76%
Politiek is een mannenaangelegenheid (en dat moet veranderen) 2)	vrouwen	66%*	70%	71%*		76%*			
	mannen	63%	65%	60%		64%			

Bronnen: 1) Sociale Atlas van de vrouw 1997, p. 352; 2) SCP Culturele veranderingen, diverse jaargangen.

Sign.: *: <.05, chi-square.

Alle drie de stellingen worden door solide meerderheden van de bevolking ondersteund, maar er zijn wel verschillen in populariteit te constateren. De gelijke verdeling van betaald werk ondervindt over de gehele linie minder steun dan de overige twee stellingen en mannen zijn net nog iets minder enthousiast dan vrouwen. De gelijke verdeling van huishoudelijk werk lijkt een hoogtepunt te hebben gekend onder vrouwen aan het begin van de jaren negentig, is daarna iets gedaald, maar eind jaren negentig weer volop in de running. Ook de steun onder mannen is opmerkelijk. Dat politiek minder een mannenzaak zou moeten zijn was lange tijd de populairste stelling, maar onder vrouwen duidelijk meer dan onder mannen. Helaas ontbreken voor wat deze stelling betreft meer recente gegevens.

In tabel 2 zijn een aantal gegevens met betrekking tot issues die door Wilcox gezien worden als samenhangend met verschillen tussen mannen en vrouwen samengevoegd. Tevredenheid over sociale voorzieningen zou eerder onder mannen dan onder vrouwen voor moeten komen; de vrouwen identificeren zich immers meer met de zwakkeren. Bezorgdheid over het milieu zou daarom ook meer een vrouwenzaak moeten zijn. Misdaad is een klassiek thema waarop vrouwen gewoonlijk een zorgelijker positie innemen dan mannen (cfr. Leijenaar, 1989).

Tabel 2. Meningen over issues waarop mannen en vrouwen traditioneel verschillen

	1969	1970	1975	1980	1981	1986	1993	1995	1996	1997
Percentage respondenten (16-74-jarigen) dat het eens is met volgende stellingen										
Tevreden over sociale voorzieningen	vrouwen 85%		83%	86%	82%	76%	75%	71%	59%*	67%
	mannen 87%		82%	85%	81%	74%	78%	72%	64%	69%
Bezorgd over milieuverontreiniging (veel en zeer veel)		vrouwen 41%	35%*	46%		53%	45%*	48%	41%	45%
		mannen 47%	44%	45%		44%	39%	46%	41%	42%
Misdaad wordt in Nederland echt problematisch				85%*	89%*	86%*	89%	87%*	85%*	87%*
				79%	81%	79%	88%	84%	81%	82%

Bron: SCP Culturele veranderingen, diverse jaargangen. Sign: *: <.05, chi-square

Nederlandse mannen en vrouwen zijn gelijkelijk tevreden over de verzorgingsstaat en maken zich ook in innige vereniging zorgen over het milieu. Slechts over de vraag of misdaad in Nederland nu echt problematisch wordt bestaat al twintig jaar een klein, maar wel significant verschil van mening.

In tabel 3 zijn een aantal opinies over issues in het emancipatiebeleid samengebracht. Deze tabel laat zien dat de steun aan algemeen feministische principes nog niet inhoudt dat men ook voorstander is van de oplossingen die daarvoor in de discussie over emancipatiebeleid zijn aangedragen. In zeer grote lijnen kan men zeggen dat mannen en vrouwen ook in de richting waarin men op dit gebied denkt wel overeenstemmen, maar er zijn wel behoorlijke verschillen tussen de seksen. Voorkeursbeleid ondervindt veel minder steun dan het (deels) collectief financieren van crèches. De steun voor voorkeursbeleid blijft echter vrijwel constant en is onder vrouwen - ondanks een kleine dip in 1994 - duidelijk hoger dan onder mannen. De steun voor collectief gefinancierde crèches ondervindt een gevoelige dip, zowel onder vrouwen als onder mannen aan het begin van de jaren tachtig, maar is daarna weer aangetrokken, evenzeer meer onder de vrouwen dan onder de mannen. Ook de notie dat emancipatie niet meer nodig is - helaas zijn slechts gegevens beschikbaar van de jaren negentig - is onder mannen aanzienlijk populairder dan onder vrouwen.

Tabel 3. Meningen over issues in het emancipatiebeleid

	1965	1980	1981	1983	1985	1987	1991	1993	1994	1995	1997
Percentage respondentent (16-74-jarigen) dat het eens is met de volgende stellingen:											
Vrouwenemancipatie is in ons land niet meer nodig, vrouwen en mannen zijn hier immers al gelijkwaardig aan elkaar	vrouwen						29%		34%	27%	
	mannen						42%		46%	44%	
Vrouwen moeten vanwege hun achterstand voorrang hebben, bijvoorbeeld bij het krijgen van een baan	vrouwen	14%	13%	15%		23%	25%	27%	22%	27%	27%
	mannen		10%	12%		19%	16%	19%	19%	20%	20%
De overheid moet goedkope creches bouwen, waar werkende moeders overdag hun kinderen kunnen laten verblijven	vrouwen	67%			43%		58%		59%	57%	
	mannen	66%	31%		37%		46%		47%	48%	

Bron: SCP, Culturele Veranderingen, diverse jaargangen; SCP, 1997

Deze tijdreeksen laten zien dat feministische waarden en normen als gelijke verantwoordelijkheid van beide seksen voor arbeid buitenshuis en huishoudelijke arbeid binnenshuis en aandacht voor politieke vertegenwoordiging van vrouwen langzaam de dominante denkwijze zijn geworden in Nederland, onder mannen en onder vrouwen. Het feminisme is 'common sense' geworden. Helaas staan beide seksen ook slechts in beperkte mate maatregelen voor om aan de nog bestaande ongelijkheid een einde te maken. Men is wel 'gender conscious', maar vertoont weinig strijd baarheid ten aanzien van politieke gender issues.

In het onderzoek naar sociale bewegingen is een levendige discussie gevoerd over het meten van de effecten van bewegingen. Klandermans (1988: 190-191) wijst er in het artikel 'The Formation and Mobilization of Consensus' op, dat onderscheid moet worden gemaakt tussen effecten op de korte en op de lange termijn. Doelbewuste pogingen van een actor om consensus te creëren onder bepaalde segmenten van de bevolking noemt hij 'consensus mobilisatie'; de langzame convergentie van opinies in sociale netwerken noemt hij 'consensus formatie'. Verschillende groepen en netwerken die zich bewust als behorend tot 'de vrouwenbeweging' afficheerden, hebben ongetwijfeld de aanzet gegeven voor een verandering in de publieke moraal. Een van de problemen met verandering in moraal over een langere periode is echter, dat het onmogelijk is vast te stellen of er sprake is van een causale relatie; Klandermans spreekt als het over consensus formatie gaat dan ook voorzichtigheidshalve over het ontstaan van eensgezindheid en doet geen uitspraken over de oorzaken. Volgen we hem in dit gebruik van de term, dan kunnen we stellen dat in de loop van dertig jaar een proces van consensus formatie is opgetreden, waarin zowel een meerderheid van de Nederlandse vrouwen als een meerderheid van de Nederlandse mannen aanhangers zijn geworden van een aantal abstracte feministische waarden. Mannen en vrouwen zijn ook in groten getale aanhangers van 'vrouwelijke' politieke waarden. Er is echter in veel mindere mate sprake van een eensgezinde schare aanhangers van politieke oplossingen voor 'het vrouwenvraagstuk'. Klandermans benadrukt dat consensus mobilisatie en consensus formatie elkaar wederzijds veronderstellen en beïnvloeden. Vanuit die stelling kunnen we dan ook vermoeden dat er een goede basis is voor een emancipatiebeleid, echter het mobiliseren van consensus voor concrete issues zal steeds weer behoorlijk wat moeite kosten. Deze analyse verklaart echter ook waarom feminisme in Nederland in het verleden niet een belangrijk breekpunt is geweest in de verhouding tussen vrouwen en mannen (cfr. Ryan, 1992). Pas in de loop van de jaren negentig lijken er barsten te komen in de ontstane consensus en laten vrouwen zich op sommige punten als aanmerkelijk feministischer kennen dan mannen. In de jaren negentig is in het stemgedrag van Nederlanders dan ook voor het eerst een 'gender gap' in progressieve richting ontstaan, zoals die in de Verenigde Staten al veel langer bestond (Inglehart & Norris, 1998). Vrouwen stemmen vaker dan mannen op Groen Links en op de Partij van de Arbeid, mannen stemmen nu vaker VVD en CDA.

We hebben nu beargumenteerd dat Nederlandse mannen en vrouwen, voor zover het hun opvattingen over sekseverhoudingen betreft, een redelijk harmonieus beeld laten zien. Als men zich zorgen maakt over de effecten van feminisme op het reilen en zeilen van de samenleving, dan gaat dat echter meestal over de gevolgen van de ver-

anderingen in gedrag van vrouwen: hun geneigdheid tot echtscheiding en een mogelijke vermindering van hun zorg voor kinderen, het huishouden en de evennaaste.

Is de Nederlandse genderharmonie die hierboven is geschetst in tegenspraak met de neergang van het huwelijk in de afgelopen dertig jaar? Dat is niet noodzakelijkerwijs het geval. In de Nederlandse gezinnen was het grote scheiden al voor de komst van de feministische beweging op gang gekomen. Vanaf de jaren zestig doen zich twee trends voor in de vorming van partnerrelaties in Nederland. In de eerste plaats stijgt het aantal echtscheidingen als in 1965 de Algemene Bijstandswet wordt ingevoerd, waardoor vrouwen, die in de meeste gevallen de vragende partij zijn, recht krijgen op een uitkering na scheiding. De stijging versnelt nog als in 1971 echtscheiding wordt vereenvoudigd. In de tweede plaats daalt de huwelijks-geneigdheid, die resulteert in een forse toename van het aantal alleenwonenden (SCP, 1997: 26). Duiden deze gegevens er toch op dat het feminisme een aanzienlijke mate van onvrede van Nederlandse vrouwen met de kwaliteit van mannen heeft weten aan te boren? Hebben vrouwen zich, onder invloed van de klachten van Annie M.G. Schmidt en de bekende-nisliteratuur van Anja Meulenbelt, gerealiseerd dat ze beter af waren zonder die zwijgzame figuur achter de krant?

Barbara Ehrenreich (1985) probeert aannemelijk te maken dat de Amerikaanse moderne vrouwenbeweging een reactie was op het zelfontplooiingsstreven, dat de Amerikaanse mannen na de oorlog in haar greep kreeg. Onder invloed van literatuur als Jack Kerouac's 'On the Road' en 'Playboy magazine' gingen mannen, volgens Ehrenreich, zich realiseren dat het gelukkige gezinsleven in de buitenwijken ze wel veel verplichtingen, maar bitter weinig avontuur bood. De uittocht van een aanzienlijk aantal Amerikaanse mannen uit de wettelijke woningen in de jaren zestig, was de aanleiding voor vrouwen om, nu de levenslange bron van inkomen die het huwelijk geacht werd te zijn voor velen voortijdig opdroogde, zelf het huis te verlaten om de kost te gaan verdienen. Echtscheiding was in Nederland in de jaren vijftig en zestig nog moeilijk en kan dus niet als indicator voor onvrede dienen, maar Maaïke Meijer probeerde in haar recente oratie (1999) aan de hand van populaire muziek uit die jaren, aannemelijk te maken dat veel vrouwen zich ergerden aan de ontrouw van hun echtgenoten. Er zijn echter geen statistische aanwijzingen dat ook Nederlandse mannen, in het kader van de zelfontplooiingsgedachte, al voor de Nederlandse huisvrouwen zover waren, het huisgezin poogden te ontvluchten.

De Nederlandse verzorgingsstaat bood ontevreden huisvrouwen echter een vangnet, dat voor Amerikaanse vrouwen ontbrak. Uit onderzoek blijkt dat vrouwen zeker kritischer zijn geworden ten aanzien van hun partner en zich ook konden permitteren daaraan consequenties te verbinden door de verbeterde financiële omstandigheden. Wouters en Van Stolk lieten bijvoorbeeld in een onderzoek naar vrouwen in 'Blijf van mijn Lijf-huizen' zien dat deze vrouwen, die regelmatig door hun man werden mishandeld, daarom nog niet van hem wilden scheiden. Ze gebruikten de mogelijkheid van onderdak, die het Blijf van mijn Lijf-huis bood, en de zekerheid van een uitkering, als onderhandelingsbasis om hem duidelijk te maken dat ze een alternatief hadden. Doel was echter een betere behandeling en niet het beëindigen van het huwelijk (Van Stolk en Wouters, 1983).

In de jaren negentig lijkt het ideaalbeeld dat Jan de Koning in 1986 schetste dichtbij te zijn gekomen: mannen en vrouwen hoeven minder vaak uit economische motieven onder een dak te wonen en een substantieel aantal kiest er voor ook niet samen te gaan wonen als men een geliefde partner heeft gevonden. Huwelijk en samenwonen zijn echter nog steeds het doel van grote delen van de bevolking, ook van de jongeren (SCP, 1998: 84).

Ook de erosie van de zorg, die door sommigen gevreesd wordt, lijkt nog niet aan de orde. Ondanks de aansporing aan het adres van vrouwen van feministen als Joke Smit om zich egoïstischer te gaan gedragen, nemen ze nog steeds het leeuwendeel van het huishoudelijk werk en de kinderverzorging op zich. De volledige gelijkstelling van de seksen is dan ook nog lang niet ingetreden. Vrouwen verdienen nog steeds minder dan mannen, zowel absoluut als per uur en maken minder snel carrière. Die stagnerende carrière wordt mede veroorzaakt door het feit dat vrouwen meestal in deeltijd werken, terwijl mannen in overgrote mate fulltime werkzaam zijn. Al deze factoren zorgen er voor dat vrouwen gemiddeld slechts de helft inbrengen van wat hun echtgenoten bijdragen aan het gezinsinkomen. Deze situatieschets gaat in grote lijnen ook op voor jongere vrouwen, hoewel zij gemiddeld even goed en langzamerhand zelfs beter zijn opgeleid dan de mannen in hun leeftijdsgroep. Nederland is onder invloed van het feminisme een land van 'anderhalfverdieners' geworden. Deze voortdurende ongelijkheid tussen de seksen lijkt de Nederlandse huisgezinnen echter nauwelijks te beroeren. In opiniepeilingen geven vrouwen aan graag meer uren per week te willen werken, mannen zeggen graag een dag minder in de week te willen werken. In de praktijk komt het daar echter niet van (SCP, 1997). Ook wat de deelname aan het vrijwilligerswerk en de mantelzorg betreft is er geen reden tot zorg; zorg voor kinderen en zorg voor de naasten zijn groeisectoren in de tijdsbesteding van Nederlanders (SCP, 1998: 750-751).

Daarmee kunnen we ook onze zorgen ten aanzien van een mogelijke erosie van het sociaal kapitaal in de Nederlandse samenleving ten gevolge van de bloei van het feminisme te rusten leggen. Van seksenstrijd of animositeit tussen de seksen is in Nederland niet op grote schaal sprake geweest. De verschillende feministische organisaties definieerden het vraagstuk slechts in zeer beperkte mate als een waaraan mannen schuld hadden. Als mannen al niet deugden, dan deugden vrouwen ook niet, aangezien ze zich te gemakkelijk lieten onderdrukken, zo was toch wel de meest gangbare opinie. Al snel werd, zowel in de beweging als in het emancipatiebeleid, een gewillige zondebok gevonden in 'de maatschappij'. Aangezien dat een construct is van ons allen hebben wij ook allen schuld aan het feit dat zij draait zoals zij draait. Hoewel politici en andere machthebbers daarvoor uiteraard net iets meer verantwoordelijkheid dragen: vandaar wellicht de relatief grote en constante steun voor het issue van een betere politieke vertegenwoordiging van vrouwen.

Ook in opinieonderzoeken blijkt dat zoiets als een 'genderconsciousness' zich in Nederland evenzeer heeft ontwikkeld onder mannen als onder vrouwen, zij het dat in de loop van de jaren negentig er kleine scheurtjes lijken te ontstaan in de hartelijke verhoudingen over en weer. Integendeel, als de feministische beweging iets heeft gedaan, dan is het juist het bevorderen van de harmonie tussen de seksen, door het ontwikkelen van een vocabulaire, waarin de spanningen die tussen echtelieden ontstaan

waren en die zich gingen manifesteren in de vorm van echtscheidingen toen dit mogelijk gemaakt werd, konden worden bezworen. Als er al reden is voor zorg ten aanzien van het sociale kapitaal in dit verband, dan is die zorg eerder gewettigd ten aanzien van de toekomst, dan ten aanzien van het verleden.

6. DE VROUWENBEWEGING ALS SPRINGPLANK

Vertrouwen is een kwetsbaar goed, dat slechts kan gedijen in wederkerige relaties. Dekker et al. (1997: 235) laten dan ook zien dat burgers in landen met een open structuur van politieke kansen meer participeren in politieke activiteiten en dat dit ook weer een positief effect heeft op de mate van vertrouwen in de politiek. De laatste vraag in dit verband is dan ook in hoeverre de vrouwenbeweging heeft bijgedragen aan de participatie van vrouwen in maatschappelijke organisaties en in de politiek. De vraag lijkt er een naar de bekende weg, immers, een aantal bekende feministen heeft in Nederland politieke functies bekleed en sinds de opkomst van het moderne feminisme is het percentage vrouwen in vrijwel alle onderdelen van politiek en openbaar bestuur dramatisch gestegen (SCP, 1998: 221) Met meer dan een derde deel vrouwelijke leden van de Tweede Kamer, loopt Nederland weliswaar achter vergeleken met de meeste Scandinavische landen, maar slaat zij geen slecht figuur vergeleken met de rest van Europa.

De toename van het aandeel vrouwen in de politiek en in het openbaar bestuur is zonder twijfel te danken aan de agitatie van de vrouwenbeweging, die met name vanaf midden jaren tachtig gestalte kreeg (Oldersma, 1998). Daarmee is echter nog niet gezegd dat de vrouwen die in de politiek terecht kwamen ook connecties hadden met de vrouwenbeweging of zich met de vrouwenzaak identificeerden. Theoretisch zou zelfs het tegendeel het geval kunnen zijn. Beatrix Campbell stelt bijvoorbeeld in haar studie naar de positie van vrouwen in de conservatieve partij in het Verenigd Koninkrijk, dat deze wel graag gebruik maakte van de vrouwenafdelingen voor 'fundraising', maar de spaarzame vrouwelijke kandidaten voor de lijst liever recruteerde uit kringen van jonge 'professionals' die weinig van vrouwenzaken moesten hebben (Campbell, 1983). In een studie naar de carrière van Nederlands eerste vrouwelijke minister, Marga Klompé, laat Mieke Aerts (1994: 94-101) zien dat de link van vrouwelijke politici met het 'vrouwelijke' in georganiseerde vorm soms ingewikkeld was. Klompé was actief in een organisatie van meestal ongehuwde, academisch opgeleide vrouwen, die zich los van en deels in oppositie tot de vrouwenorganisatie van de Katholieke Volks Partij organiseerden. Tussen beide organisaties ontstonden conflicten over de vraag wie 'de vrouw' voor een bepaalde politieke functie mocht leveren. Hella van de Velde (1994: 328-338) laat in haar studie naar de vrouwenorganisaties van politieke partijen in Nederland echter zien dat deze wel degelijk ook hebben gefunctioneerd als intermediair tussen 'vrouwenbelangen' en partij, zowel inhoudelijk als persoonlijk. In de periode voor de opkomst van het moderne feminisme werd in partijbesturen en fracties in de meeste partijen wel waarde gehecht aan de aanwezigheid van een

vrouw, die 'de vrouwelijke stem' zou kunnen laten horen. Deze ene vrouw was vaak afkomstig uit de vrouwenorganisatie van de partij die daarmee als kweekvijver functioneerde. Het kwam echter ook voor dat vrouwen die daarvoor geen bindingen hadden met de vrouwenorganisatie werden gekozen en vervolgens de opdracht kregen als liaison te fungeren.

Met de opkomst van het moderne feminisme ontstonden problemen rond de taakopvatting van vrouwenorganisaties. Terwijl dezen juist een actievere rol in de partij voor zich weggelegd zagen, stuitte deze in de rest van de partij op problemen. Behartiging van wat werd gezien als een 'deelbelang' werd vaak niet op prijs gesteld. De rol van de vrouwenorganisaties als recruteringsgebied voor vrouwelijke functionarissen was in de meeste partijen volgens Van de Velde (1994: 332) echter niet omstreden. Leijenaar (1989: 180-181) ziet een ontwikkeling in het type vrouw dat in de Tweede Kamer opereerde van de 'huisvrouw-politicus' van voor de oorlog, naar vrouwen die zich juist niet met al te 'vrouwelijk' geachte zaken wilden bezig houden na de Tweede Wereldoorlog, naar vrouwen die zich weer wat vrijer voelen om op te komen voor emancipatie, in de jaren zeventig en tachtig.

In "*Het maatschappelijk tekort*", een studie van Leijenaar, Niemöller en Koster (1994) naar vrouwen in besturen van maatschappelijke organisaties in Nederland, is een aantal vragen opgenomen naar de emancipatorische gezindheid van de ondervraagde vrouwen. Daaruit blijkt dat maatschappelijk actieve vrouwen ook relatief sterk 'genderconscious' zijn. Met de stelling 'vrouwenemancipatie is in ons land niet meer nodig' is 46% het oneens en 28% is het daarmee zelfs sterk oneens; slechts 6% is onder de (sterk) eens categorie te vatten. 91% van de vrouwen vindt dat het huishouden evengoed de verantwoordelijkheid is van de man als van de vrouw en 86% is het eens met de stelling dat politiek een mannenzaak is en dat dit moet veranderen (Leijenaar, Niemöller & Koster, 1994: 44-45). Behalve een grotere mate van 'genderconsciousness', hebben vrouwen die actief zijn in de besturen van maatschappelijke organisaties ook aanzienlijk vaker een werkkring buitenshuis en een linksere politieke oriëntatie dan gemiddeld het geval is onder de vrouwen van Nederland.

Onderzoek naar vrouwen en mannen in de adviesraden van de Nederlandse centrale overheid in 1993 sluit aan bij de conclusies van Leijenaar, Niemöller en Koster. Ook deze vrouwen zijn aanzienlijk linkser georiënteerd en minder vaak religieus dan zowel de mannen in de adviesraden als gemiddeld het geval is onder Nederlandse vrouwen. Van de vrouwelijke adviesraadsleden bleek echter ook 34% actief te zijn in een vrouwenorganisatie. In de Nederlandse bevolking bleken geen grote meningsverschillen te bestaan tussen mannen en vrouwen ten aanzien van sekseverhoudingen; onder adviesraadsleden was echter meer dissidentie te bespeuren tussen de seksen. In stellingen als 'vrouwen hebben op politieke problemen een andere visie dan mannen' en 'de helft van alle politieke posities behoren door vrouwen te worden bezet' konden telkens ongeveer 20% meer vrouwen dan mannen zich vinden. Opmerkelijk waren ook de antwoorden op vragen naar de ondervertegenwoordiging van vrouwen in het adviesraadstelsel: ongeveer tweederde van de mannen en driekwart van de vrouwen was van mening dat daarvan sprake was. Bij de vraag naar de oorzaak daarvan, liepen de meningen echter uiteen. Meer dan de helft van de mannelijke raadsleden meende dat een gebrek aan deskundige vrouwen en gebrek aan ambitie bij vrouwen

de verklaring vormden voor de ondervertegenwoordiging; bijna tweederde van de vrouwen zag discriminatie, knelpunten in de doorstroming van vrouwen en ontoegankelijkheid van het systeem voor sommige groepen als oorzaken (Oldersma, 1996: 99-104).

Wat valt uit bovenstaand onderzoek te concluderen? Heeft de vrouwenbeweging gediend als kweekvijver en recruiteringsgrond voor vrouwen in de maatschappelijke en politieke elite? Was zij een leerschool voor politiek handelen; heeft ze gediend als doorgeefluik van politieke verlangens en als opstap voor een politieke carrière en als zodanig het democratisch karakter van de samenleving verrijkt? Een echt bevredigend antwoord op de vele vragen die ik in deze paragraaf heb opgeworpen kan ik helaas niet geven. Over een rechtstreekse link tussen vrouwenbeweging en politieke en maatschappelijke elite is weinig eenduidigs te zeggen, aangezien systematisch onderzoek daarnaar ontbreekt. Wel is er een grote hoeveelheid 'circumstantial evidence' op grond waarvan de conclusie kan worden getrokken dat vrouwen met een grotere mate van 'genderconsciousness' dan gemiddeld, ook disproportioneel vaak aanwezig zijn in politieke of maatschappelijke functies. Het gevolg daarvan is, dat aan de 'top' een forsere kloof in opinies over emancipatie-issues valt waar te nemen tussen mannen en vrouwen, dan in het Nederlandse volk als zodanig. Het zou kunnen zijn dat feministische vrouwen meer geneigd zijn tot maatschappelijke activiteit, maar het verband kan evenzeer andersom liggen: maatschappelijke activiteit zou vrouwen feministisch kunnen maken. En dan is er uiteraard nog de derde mogelijkheid, dat een achterliggende factor vrouwen zowel feministisch als maatschappelijk actief maakt. Voorlopig valt slecht te concluderen dat maatschappelijke en politieke activiteit van vrouwen en onvrede over sekseverhoudingen een duidelijke samenhang lijken te vertonen.

7. BESLUIT

"Laughed at and scorned in the organising stage, even the women involved sometimes wondered how they dare address their own cause. At that time, feminists were considered weird, bourgeois, or uppity. Most certainly they were not a threat to the established order, and they were not to be taken seriously. But, something happened between the 1960s and 1980s to create a gender gap serious enough in electoral politics for prospective candidates to court the women's vote, and for conferences for and about women to draw thousands of interested participants. Indeed, feminist ideals spread throughout American society and permeated everyday language of a whole population" (Ryan, 1992: 154).

Bovenstaande beschrijving van de invloed van de Amerikaanse vrouwenbeweging in de achter ons liggende decades is niet geheel van toepassing op de Nederlandse situatie. Nederland kent nog maar sinds kort een kleine electorale gender gap, eerder een barst dan een kloof. Toch is het beeld dat Ryan schetst wel een beetje herkenbaar;

ook hier is de vrouwenbeweging niet erg serieus genomen als maatschappelijke motor van verandering. Toch hebben zeer veel Nederlanders zich langzamerhand de basisgedachten van het feminisme eigen gemaakt en hun dagelijks leven ingericht op een manier die daarmee tot op zekere hoogte in overeenstemming is. De toestroom van jonge vrouwen naar de universiteit; van vrouwen naar de arbeidsmarkt en van vrouwen naar politieke functies getuigen daarvan.

In het bovenstaande heb ik de vraag naar de invloed van de vrouwenbeweging op het sociaal kapitaal in de Nederlandse maatschappij op drie manieren vertaald: als een vraag naar de mate van organisatorische activiteit die zij teweeg heeft gebracht; als een vraag naar de normen die zij voorstond en als een vraag naar de mate van politieke activiteit die zij veroorzaakte onder vrouwen.

Het gemak waarmee vaak over 'de vrouwenbeweging' wordt gesproken, moet voor onderzoekers die hebben geprobeerd te achterhalen wie tot die beweging behoren een gruwel zijn. De 'loosely coupled networks' die zich tezamen bezig houden met reilen en zeilen van 'de vrouw' onttrekken zich grotendeels aan categorisering. De enige twee organisaties die begin jaren zeventig een rol spelen in de opkomst van het feministisch gedachtegoed, zijn aan het eind van de jaren tachtig beide al weer opgeheven. Over is dan een groot aantal netwerken, studiegroepen en tijdschriften dat zich zonder enige centrale sturing bezig houdt met verspreiden of praktiseren van feministische ideeën. Het succes van het feministisch gedachtegoed valt naar mijn idee ook niet te verklaren als men de interacties die midden jaren tachtig ontstaan tussen de nieuwe en de oude beweging buiten beschouwing laat. Het overnemen van delen van het feministisch gedachtegoed door oudere organisaties en de vorming van koepels tussen oudere en nieuwere organisaties is zowel uitdrukking van, als op zichzelf weer een stimulans, voor een nieuw gevormde consensus over een modernisering van de sekseverhoudingen. Het biedt vrouwen - oud, jong en van vrijwel alle gezindten - een weg en een stimulans tot integratie in Nederlands bloeiende verenigingsleven.

In geschriften van Nederlandse feministen zijn ongetwijfeld man-vijandige teksten te vinden, maar in de dominante definities van 'het vrouwenvraagstuk' is 'de man' slechts zelden als zodanig als boosdoener aangewezen. Eerder nog werden vrouwen gezien als achterstandig, weinig ambitieus en actief en in grote mate zelf schuldig aan haar slechte maatschappelijke positie. In het overheidsbeleid maakte deze op 'victim-blaming' gebaseerde ideologie midden jaren tachtig plaats voor een andere, waarin mannen noch vrouwen nog een rol speelden, maar 'de maatschappelijke structuren' werden aangewezen als te veranderen entiteiten. In opinieonderzoek blijkt al evenmin sprake van grote animositeit tussen de seksen. Hoewel vrouwen ongetwijfeld de organisatorische motor van het feminisme zijn geweest, lijkt het wel of ze mannen zorgvuldig de illusie hebben willen geven, dat het veranderen van de sekseverhoudingen een gezamenlijk project zou zijn. Pas in de loop van de jaren negentig lijkt er een kleine barst te komen in die gezamenlijkheid, als vrouwen toch iets vaker dan mannen geporteerd blijken voor emancipatorisch beleid. Helaas is het te vroeg om te weten of deze barst zich zal verwijden.

Hoewel een rechtstreeks verband niet valt te onderbouwen, is de activiteit van vrouwen in het feministisch verenigingsleven gepaard gegaan aan een spectaculaire toe-

name van vrouwen in de maatschappelijke en politieke elites. Wel valt te onderbouwen dat daar vrouwen terecht zijn gekomen die, meer nog dan haar minder actieve zusters, begaan zijn met feministische principes.

Naast de nieuw opgekomen netwerken, hebben vooral de reeds bestaande vrouwenorganisaties echter een nieuwe rol als intermediair op zich genomen, tussen vrouwelijke burgers en de gremia van de maatschappelijke macht. Rechtvaardigt dit alles nu de conclusie dat 'de vrouwenbeweging' over het algemeen een positieve invloed heeft gehad op het sociaal kapitaal in de Nederlandse samenleving? Ik meen van wel. Welke invloed de vrouwenbeweging exact heeft gehad op het ontstaan van een nieuwe consensus over de 'ideale vrouw' en 'de ideale man' valt niet te zeggen, maar zij al zeker hebben bijgedragen aan de formatie van consensus op dit gebied. De 'ideale nieuwe vrouw' is niet alleen op de arbeidsmarkt actief, zij blaast ook maatschappelijk haar partijtje mee, zowel in vrouwenorganisaties als in 'gemengde' organisaties als politieke partijen, etc. Zowel het vroegere isolement van vrouwen binnenshuis, als de uitsluiting van vrouwen uit betaalde arbeid en politieke en maatschappelijke macht, wordt daarmee doorbroken. Ook vrouwen krijgen daarmee deel aan de meer open gemeenschap die Nederland voor mannen, vooral na de Tweede Wereldoorlog, is geworden.

VOETNOTEN

- (1) Met dank aan Dr. S. Keuzenkamp van het Sociaal Cultureel Planbureau voor haar hulp bij het verzamelen van de gegevens.

BIBLIOGRAFIE

- A, M. VAN DER & H. D'ANCONA (1982), *Een analyse van het "Vrouwenvraagstuk"*. Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken.
- ADVIESBUREAU VROUWEN EN TECHNIEK (1994), *"Mannen zijn gewoonweg anders". Een onderzoek naar de behoefte aan netwerkvorming onder vrouwen werkzaam in technische functies*. Utrecht: AVT.
- AERTS, M. (1994), *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen*. Amsterdam: SUA.
- Beleidsplan Emancipatie* (1985), Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- BERG, F. VAN DEN (1997), *De identiteit van een rebelse meid. De collectieve identiteit van de actiegroep Dolle Mina*. Scriptie KUNijmegen: Vakgroep Geschiedenis.
- BLEICH, A. ET AL. (red., 1982), *Feminisme en politieke macht Deel I: Posities, problemen en strategieën*. deel 1. Amsterdam: De Populier.
- BRIËT, M., F. KROON & B. KLANDERMANS (1985), *Vrouwen en de vrouwenbeweging. Een onderzoek naar de manier waarop vrouwen betrokken raken bij vrouwen-*

- groepen en het effect van wervingspogingen van de groepen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- BRIËT, M., B. KLANDERMANS & F. KROON (1987), 'How Women Become Involved in the Women's Movement of the Netherlands', pp. 44-63 in M. KATZENSTEIN AND C. MUELLER, *The Women's Movements of the United States and Western Europe. Consciousness, Political Opportunity and Public Policy*. Philadelphia: Temple University Press.
- BUSSEMAKER, J. (1993), *Betwiste zelfstandigheid, Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*. Amsterdam: SUA.
- CAMPBELL, B. (1987), *The Iron Ladies. Why do Women Vote Torie?* London: Virago Press.
- CONOVER, P.J. (1988), 'Feminists and the gender gap', *Journal of Politics*, 50, 985-1010.
- DEKKER, P., R. KOOPMANS & A. VAN DEN BROEK (1997), 'Voluntary associations, social movements and individual political behaviour in Western Europe', pp. 220-239 in JAN VAN DETH (ed.), *Private groups and Public Life*. London: Routledge.
- DETH, J. VAN, (1997), 'Introduction: social involvement and democratic politics', pp. 1-23 in VAN DETH, J. (ed), *Private Groups and Public Life*. London: Routledge.
- DORSMAN, W., ET AL. (red., 1983), *Feminisme en politieke macht, deel 2. Herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid*. Amsterdam: De Populier.
- EHRENREICH, B. (1985), *Mannenhartes. De man op de vlucht voor het huwelijk*. Amsterdam: Bakker.
- ELSHTAIN, J.B. (1981), *Public Man, Private Woman, Women in Social and Political Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- GRANT, J. (1993), *Fundamental Feminism. Contesting the Core Concepts of Feminist Theory*. New York: Routledge.
- HEN, PAUL DE (1999), 'De anderhalfverdieners. Twee inkomens in een gezin zijn gebruikelijk, maar zelden zijn het twee gelijke inkomens', *Elsevier*, 55(17), 1 mei 1999, 94-101.
- HOOGHE, M. (1994), 'De organisatiestructuur van de Vlaamse vrouwenbeweging. Autonomie en integratie in een gesloten politieke cultuur', *Sociologische Gids*, 41(2), 144-161.
- INGLEHART, R. & P. NORRIS (1998), Gender Gaps in Voting Behaviour in Global Perspective. Paper prepared for delivery at the 1998 Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, September 3-6, 1998.
- JONG, B. DE & I. SJERPS (1987), 'Zweven in de breedte. Vier jaar Breed Platform Vrouwen voor Economische zelfstandigheid', pp. 145-164 in S. SEVENHUIJSEN, P. DE VRIES, J. ZIPPER & J. OUTSHOORN (red.), *Socialisties-Feministische Teksten* nr. 10. Ambo: Baarn.
- KLANDERMANS, B. (1988), 'The Formation and Mobilization of Consensus', pp. 137-176 in B. KLANDERMANS, H. KRIESI & S. TARROW (eds.), *International Social Movement Research. From Structure to Action: Comparing Social Movement Research across Cultures*. Greenwich: JAI Press.
- KLANDERMANS, B. (1997), *The Social Psychology of Protest*. Oxford: Blackwell.

-
- KLEIN, E. (1987), 'The Diffusion of Consciousness in the United States and Western Europe', pp. 23-43 in M. KATZENSTEIN & C. MUELLER (eds.), *The Women's Movements of the United States and Western Europe*. Philadelphia: Temple University Press.
- LEIJENAAR, M. (1989), *De geschade heerlijkheid*. Den Haag: SDU.
- LEIJENAAR, M., B. NIEMÖLLER & A. KOSTER (1994), *Het maatschappelijk tekort, Vrouwen in besturen van maatschappelijke organisaties*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- MEIJER, I. C. (1996), *Het persoonlijke wordt politiek, Feministische bewustwording in Nederland, 1965-1980*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- MEIJER, M. (1999), *Machtige melodieën. Populaire teksten uit de jaren vijftig en zestig als bron voor cultuurgeschiedenis*. Oratie Universiteit Maastricht.
- NEDERLANDSE VROUWEN RAAD (1998), *Manifestatie Journaal. no.7*. Amsterdam, 27 en 28 november 1998.
- OLDERSMA, J. (1996), *De vrouw die vanzelf spreekt, gender en representatie in het Nederlandse adviesradenstelsel*. Leiden: DSWOPress.
- OLDERSMA, J. (1998), The intellectual as a policy instrument. Paper presented to the Joint Sessions of Workshops of the ECPR, Warwick.
- OUTSHOORN, J. (1991), 'A Distaste of Dirty Hands. Gender and Politics in Second-Wave Feminism', pp. 175-187 in T. ANDREASEN ET AL. (eds.), *Moving on. New Perspectives on the Women's Movement*. Aarhus: Aarhus University Press.

-
- OUTSHOORN, J. & J. SWIEBEL (1998), 'Feminism and the State in The Netherlands', pp. 143-164 in G. LYCKLAMA, A. NIJEHOLT, V. VARGAS & S. WIERINGA (eds.), *Women's Movements and Public Policy in Europe, Latin America, and the Caribbean*. New York: Garland.
- PRINS, M. (1989), *Emancipatie van vrouwen in beweging. Emancipatie als (be)stuuringsvraagstuk (1974-1989)*. Groningen: PP&Styx publications.
- PUTNAM, R. (1993), *Making Democracy Work, Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- RINEHART, S. (1992), *Gender Consciousness and Politics*. New York: Routledge.
- ROSSUM, H. VAN (1992), 'De gesubsidieerde revolutie? De geschiedenis van de vrouwenbeweging', 1968-1989, pp. 161-181 in J.W. DUYVENDAK ET AL. (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA.
- RYAN, B. (1992), *Feminism and the Women's Movement*. New York: Routledge.
- SCHMIDT, A.M.G. & H. KNAP (1962), *De vrouw zus, de man zo*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- (KOOL-)SMIT, J. (1978), 'Het onbehagen bij de vrouw', pp. 15-42 in *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981*. Amsterdam: Sara.
- SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU (1994), *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*. Rijswijk: SCP.
- SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU (1997), *Sociale atlas van de vrouw, Deel 4, Veranderingen in de primaire leef sfeer*. Rijswijk: SCP.
- SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU (1998), *Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. Den Haag: SCP.
- STOLK, B. VAN & C. WOUTERS (1983), *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- TOGEBY, L. (1995), 'Feminist attitudes in times of depoliticization of women's issues', *European Journal of Political Research*, 27, 47-68.
- UCV: Handelingen der Tweede Kamer, 19 502, zitting 1985-1986, Verslag van de Uitgebreide Commissie voor Emancipatiezaken, nr. 45.
- VELDE, H. VAN DE (1994), *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990*. Leiden: DSWOPress.
- WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID (1990), *Een werkend perspectief*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- WILCOX, C. (1991), 'The causes and consequences of feminist consciousness among western european women', *Comparative Political Studies*, 23, 519-545.
- ZOONEN, L. VAN (1991), 'Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?' *De vrouwenbeweging en de media*. Amsterdam: SUA.